

2003. – 656 с.
6. Реан А.А. Агрессия и агрессивность личности / А.А. Реан // Психологический журнал. – 1996. – Т.17. - №5. – С. 3-18.
 7. Румянцева Т.Г. Понятие агрессивности в современной зарубежной психологии / Т.Г. Румянцева // Вопросы психологии. – 1991. - №1. – С. 81-87.

Резюме. В статье поднимается проблема понимания агрессии, ее причин, положительных и отрицательных функций агрессии в жизни человека. Предпринята попытка совместить разные подходы, теории агрессии в единую концепцию изучения этого сложного феномена. Раскрываются взгляды ученых относительно толкования и определения феномена агрессивности в поведении человека, что позволяет авторам, в зависимости от целей и задач исследований, вкладывать в понятие агрессии разный смысл. Отмечается, что роль своеобразного интегрирующего центра в этих исследованиях традиционно занимает психологическая наука. Однако, в силу наличия в ней различных школ и направлений, здесь также отсутствует единое универсальное определение агрессии. Основной акцент в статье делается на изучении внутренних глубинных детерминант агрессивного поведения. Отмечается, что анализ основных теорий возникновения агрессивного поведения позволяет утверждать о распространении в современных условиях тенденции к эклектичному подходу к этой проблеме: различные подходы к агрессии не должны противоречить друг другу, они могут объяснять ее в каждом конкретном случае. Установлено, что агрессивное поведение вызывается не только комплексом различных внешних и внутренних факторов, а их системой, которая реализуется в процессе формирования мотива (мотивации) и позволяет объединить различные теории агрессивного поведения в единую концепцию, учитывающую роль и внешних, и внутренних факторов.

Ключевые слова: агрессия, агрессивность, личность, поведение, теории агрессии

Summary. The article is broken problem understanding aggression, its causes positive and negative functions of aggression in human life. An attempt was made to combine different approaches, theories of aggression into a single concept study of this complex phenomenon. Disclosed views of scholars on the interpretation and definition of the phenomenon of aggressiveness in human behavior that allows authors, depending on the purpose and objectives of the research, to invest in the concept of aggression different content. It is noted that the role of a center integrating these studies has always been a psychological science. However, due to the presence in it of various schools and trends, there is also no single universal definition of aggression. The main focus of the article is to study the internal determinants underlying aggressive behavior. It is noted that the analysis of the main theories of aggressive behavior suggests an extension of today's trend towards eclectic approach to this problem: different approaches to aggression must not conflict with each other, they can explain it in each case. Found that aggressive behavior is caused not only a set of different external and internal factors, and their system, which is implemented in the process of motivation (motivation) and allows you to combine different theories of aggressive behavior into a single concept that takes into account the role of external and internal factors.

Key words: aggression, aggression, personality, behavior, theories of aggression.

УДК 159.923

М.В. ПАПУЧА

ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ РЕДУКЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Резюме. У статті розглядаються чинники редукційних процесів у сучасній психологічній науці та шляхи подолання редукції. В якості першого чинника редукції в психології називається тяжіння до авторитету і, в цілому, прагнення парадигмальності. Другий чинник пов'язаний з тим, що існує невичерпне прагнення вийти за межі психічного явища як наукового факту через акцентування проблем минулого (власне, походження, виникнення) даного явища, або ж – проблем майбутнього його існування. Третій чинник обумовлюється тим, що набуває все більшого розповсюдження тенденція до схематизації і усереднення науково-психологічних фактів. Четвертий чинник стосується того, що можна назвати „страхом субстанціональності”. П'ятий чинник пов'язаний з глобальним принципом опосередкованості і, водночас, недовірою науки до безпосереднього. Здійснюється методологічний аналіз стану психології на теперішньому етапі, вивчаються способи адекватного дослідження психічного. Аналізуються передумови синтезу в психології та вивчення психіки як цілісної єдності. Робиться висновок про те, що бурхливий розвиток дуже різних напрямків дослідження психіки створює унікальні можливості відкриття і розуміння нових наукових фактів, встановлення закономірностей і законів. Проблема існує як проблема дослідника, а саме – його компетентності, свободи і відповідальності.

Ключові слова: психологія, методологія, чинники, фактори, редукційні процеси, психічне.

Синтез, про який мріє наука, виявляється, однак, неможливим у психології зараз (в ній навряд чи можливим є взагалі будь-який синтез). Ми говоримо про синтез в живому сполучанні напрямів, а не нав'язування „провідної парадигми” (останнього якраз в психології було і є більш ніж достатньо). В своїй автобіографічній книзі К.К.Платонов наводить гірку, але точну й правдиву метафору І.П.Павлова щодо розвитку психології. Вона – про те, що психологія просто не хоче розвиватися. Наводимо її сутність: в якомусь сенсі

становлення будь-якої науки нагадує побудову будинку. Спочатку закладається фундамент, потім зводяться поверхи, можливі прибудови і т.д. Це не виключає, що на всіх рівнях робота йде завжди, можливі (і потрібні!) дискусії, різні проекти - все, як у житті. Але, не зважаючи на ці обов'язково необхідні речі, наука зростає поверх за поверхом. В психології ж таке враження, що кожен починає з нульового циклу (чи не правда, це нагадує казку про трьох поросят) (за Платоновим [5]). Навіть зараз може, і цілком слушно, виникнути питання, а чи є психологія наукою? Єдиною наукою? Безумовно, ці питання, що називається „занадто”... Але цікаве інше: один із головних критеріїв науковості – вплив результатів досліджень на життя суспільства. Вплив цей, звісно, є, і він достатньо сильний, але треба давати звіт в тому, що впливають результати напрямів, які розроблялися власне ненауковими методами. Взагалі, існують проблеми і вони доволі слабо вирішуються. І, скажімо, редукція – не причина, а наслідок того, що відбувається в науці. Переконаємось в цьому.

Крім дуже відомих форм редукції психологічного знання (аналіз „за елементами”, перехід від пізнання психіки до тих реальностей, що з нею пов'язані), існують ще, так би мовити, організаційно-пізнавальні аспекти редукційності. Мається на увазі, по-перше, тяжіння до авторитету і, в цілому, прагнення парадигмальності. В певні часи, в суто соціальному плані в психології (як, власне, і в будь-якій іншій науці) займає провідне місце та чи інша теоретико-методологічна парадигма. При цьому, іноді вона могутньо підкріплюється ще й ідеологією (так було в Радянському Союзі з теорією діяльності, так було з теорією З.Фрейда, так було завжди...). В цих випадках дослідникам більше хочеться знайти в психіці підтвердження пануючої теоретичної схеми, ніж насправді відкрити щось нове і спробувати його зрозуміти, адже вони шукають тим самим і соціальне підкріплення, і підтвердження власної належності до провідного напрямку. Мотивація ця виявляється сильнішою, ніж потреба пізнання. При цьому відбувається збіднення (звужування) об'єкту дослідження, оскільки деякі факти відкидаються і просто не помічаються, якщо вони суперечать або ж просто не вписуються в провідну ідею. У дослідників формується суто прагматично-споживацька позиція, і дуже важливо те, що деякі люди (їх роботи просто не помічаються) вилучаються і забуваються, а то й забороняються. Адже дослідник, що прагне здобувати нові факти і осмислювати їх, дуже програє тому, хто над усе хоче знайти в текстах визнаного класика підтвердження своїх ідей, свого розуміння („виявляється, Фрейд (Леонтєв, Ананьєв, Роджерс etc) думав так, як і я”), - це є провідним. І нічого поганого нема в цьому стилі мислення дослідника, аж поки він не доходить до ступеню, коли це стає єдиним його прагненням. В цьому випадку психіка втрачає і статус об'єкта дослідження, і власну самоцінність, перетворюючись на засіб самоствердження і вирішення власних життєво-соціальних проблем. Подолання такого стану речей полягає зовсім не в відмові від парадигм, адже вони є необхідним і обов'язковим атрибутом наукового пізнання. Мова йде про здатність дослідника до діалогізування „з різними парадигмами”, не відриваючись від головного – наукового факту. В роботі „Исторический смысл психологического кризиса” [1] Л.С.Виготський пропонував, як вихід з цього виду редукціонізму, створення так званої „загальної психології”, яка мислилась зовсім не тим, що викладається під цією назвою в вищих навчальних закладах зараз. Л.С.Виготський вибудовує свою ідею, весь час наводячи аналогії з іншими науками – загальною біологією, загальною хімією, математикою etc. У нього виходить, наважимося інтерпретувати класика, своєрідна „парадигма парадигм”: загальна психологія являє собою струнку найбільш узагальнену концептуальну систему закономірностей і законів, що однаково стосується всіх форм існування психіки і всіх її проявів. Ці закономірності (змістовні узагальнення) є надійно встановленими, перевіренними часом і практикою, отже не вимагають перевідкриття і не передбачають радості від того, що хтось, виявляється, думає так само. В часовому вимірі така система має бути достатньо сталою, хоча й гнучкою (зазначимо в дужках, що це дуже правдива думка, адже не зважаючи на справді революційні відкриття в фізиці, хімії, біології – найбільш загальні закономірності цих наук залишалися без змін, і, наприклад, загальна фізика просто гнучко відреагувала і вбудувала в себе те, що набуло статусу всезагальності в таких, здавалося б, кардинальних теоріях, як теорії А.Ейнштейна, І.Пригожина і т.ін., не втративши при цьому свого статусу, а лише збагатившись). В психології, безсумнівно, теж є така всезагальна концептуальна система, яка насправді і мусить завжди, в кожному випадку конкретного дослідження виступати єдиним і беззаперечним вихідним моментом. Іншим таким моментом є практика і вочевидь – той реальний контекст життєвих обставин, що безпосередньо супроводжує, „огортає” ситуацію дослідження. І цьому (і першому, і другому), повторимо, зовсім не треба шукати підтвердження в нових наукових фактах. Інша справа, що названі фактори (вихідні позиції) лише задають і окреслюють роботу дослідника, але не заперечують і, з іншого боку, не вимагають підтвердження самих себе, в нових фактах, які встановлюються у дослідженні. Але зрозуміти отримані дані не можна ні з них самих, ні з всезагальної системи, ні з безпосередньо даного життя. Його треба інтерпретувати, адже, як відмічав Л.С.Виготський: „Будь-яке конкретне явище є абсолютно невичерпним і нескінченним за своїми окремими ознаками; треба завжди шукати в явищі те, що робить його науковим фактом” [1, с. 298].

Для Виготського це завжди – пошук, пов'язаний з відкриттям і формуванням відповідного поняття, тобто – науковий факт є факт спостереження (експерименту, опитування – не має значення), який узагальнений і введений у понятійну систему. Саме тут, в цій точці вимагається компетентність, пізнавальна спрямованість і діалогізм, щоб уникнути редукційності. Гострота ситуації зумовлена тим, що кожного разу явище, що спостерігається, перетворює на науково-психологічний факт сам дослідник. І, володіючи загальнопсихологічним концептуальним уявленням він, дослідник, може дійсно отримати будь-який науковий факт. Як вже зазначалося, найчастіше досліднику дуже хочеться „обрізати” явище і „підігнати” його у вигляді

нового наукового факту під якусь із існуючих часткових наукових парадигм. Бажано – під панівну, або й свою власну. В цьому і є сенс даного виду редукції.

По-друге, існує невичерпне прагнення вийти за межі психічного явища як наукового факту через акцентування проблем минулого (власне, походження, виникнення) даного явища, або ж – проблем майбутнього його існування. Відбувається тонке зміщення наголосів: врахування принципу історизму, закономірностей генези явища, як і цілісної особистості взагалі є дійсно необхідним для наукового пізнання (як, власне, і врахування майбутнього проектування, розгортання цього явища). Але оце „врахування” непомітно перетворюється на самостійний предмет дослідження. Чомусь генезу явища вивчати легше й зручніше, будувати проекти майбутнього руху – привабливіше, ніж вивчати наявний стан речей. Власне, зрозуміло – чому саме, адже психічне є плинним, отже „зупинити” його не вдається навіть в жорстко-експериментальних умовах. Проте, це ніяк не означає, що в психіці немає теперішнього часу, отже перетворювати всю психологію людини на психологію розвитку є безграмотним і небезпечним. Пафос, з яким передається суперечка П.Я.Гальперіна з Ж.Піаже (за Л.Ф.Обуховою [4]), сенсом якої стала, ніби-то фраза П.Я.Гальперіна про те, що вивчати треба не те, якою людина є, а те, якою б вона могла бути, викликає певне занепокоєння. Взагалі, даний вид редукції призводить до появи викривлених уявлень, які є не лише неадекватними з наукової точки зору, але й недоречними в практично-психологічній площині. І часто вся справа – в тонкощах акцентування. Скажімо, ніхто не сумнівається в вірності слів А.Валлона, що кожна психічна особливість виникає на базі минулого змісту, минулих якостей цієї ж особливості, але ж не можна розуміти так, що все в цій новій якості є її минулим... А між тим, психоаналітичні напрямки розуміють це саме так: будь-яка психологічна проблема людини розглядається як така, що виникла раніше, переважно, в дитинстві, і людина просто не знає, не усвідомлює цього. Отже, допомога людині в переживанні цієї сучасної проблеми має полягати у реконструкції давнього (дитячого) досвіду. Людина виявляється не просто залежною від минулого, а безсилою і безпорадною (не-суб'єктною) в своєму теперішньому існуванні. Спроба Г.Олпорта суперечити цій неправді через введення і обґрунтування поняття про „функціональну автономію мотивів” виявилася не достатньо сильною контраверзою. Так, власне, як і принцип гештальттерапії „тут і тепер”, який, на жаль, залишається принципом лише в межах гештальттерапії. Причина тут не в науковій силі, а в соціальному авторитеті психоаналізу. Інший варіант такої редукції являє собою система „розвивального навчання”, яка подається у вітчизняній психології як втілення і реалізація ідей Л.С.Виготського. Головна проблема виглядає так: ми „втікаємо” від завдань дослідження унікальної і неповторної природи психічного явища, яку воно має зараз, виносимо його „за дужки” предмету дослідження і лише припускаємо (допускаємо його присутність).

По-третє. Набуває все більшого розповсюдження тенденція до схематизації і усереднення науково-психологічних фактів. Задля цього розробляється і впроваджується все більш могутній математичний апарат, і хоча звичайне „середнє арифметичне” вже давно стало анахронізмом, всі надскладні математично-кібернетичні викладки несуть в собі все ту саму стару, як світ, надію, що дещо середнє є, ніби-то – загальним, тобто, притаманним всій безлічі унікально різнобарвних психологічних явищ. В принципі, тут просто полегшення дослідницької задачі, компенсоване надскладністю математики. В результаті всіх цих операцій ми знову отримуємо „дещо”, що лише дуже опосередковано і штучно можна приєднати до психіки живої конкретної людини. Це дуже показово проглядає в такому „довічному” питанні психології, як типологія. Ще 1981 року це дуже яскраво показав, зокрема, Б.І.Додонов [2], констатувавши очевидний факт: в усіх типологіях абсолютна „більшість людей відноситься до так званих „змішаних (або „середніх”) типів” [2, с. 286]. В цьому легко переконатися, проглянувши перші-ліпші результати будь-якого опитувальника, призначеного для визначення типу. Виникає враження, що ідея усереднення відпочатково закладається в опитувальники їх авторами, інакше просто не можна пояснити усі дослідницькі конструкції. Взагалі, впевненість в тому, що дещо усереднене відображає в собі (собою) в певній формі всі найважливіші якості значної кількості об'єктів або явищ, має філософські витоки у явищі емпіричного узагальнення. Відбувається знову підміна: ми шукаємо усереднене для того, щоб зрозуміти сутність об'єкта (явища), натомість не помічаємо дуже простої речі, а саме того, що ознаки (ті конкретні параметри, по яких ми знаходимо середнє) є нами ж, тобто, цілком штучно і свавільно встановленими. Для прикладу: ми вирішили знайти за показниками розміру середній листок в кроні дерева. І фактично це цілком можливо зробити. Для чого це робиться? Щоб в цьому конкретному предметі (листочку) легше і надійніше побачити ніби-то сутність предмета, адже ж ми тепер абстрагувалися від „індивідуальних варіантів”, які так недоречно впадають в око і відволікають наше пізнання від „головного”. І от перед нами – „листок взагалі”, листок, як „чиста форма” (сказав би феноменолог). Просто чудово, що ця „форма”, виявляється, цілком реально існує (адже – ось він, я тримаю його в руці, цей „листок взагалі”), а не являє собою лише мисленеву абстракцію, як вчать нас філософи. От тепер-то я й зможу відкрити природу речі... Але дуже швидко виявляється, що, насправді, ні на які питання щодо своєї природи ця річ мені відповідати не хоче (крім, звісно, того питання, що вона є середньою за розмірами на цьому дереві, – тобто питань, які я сам, а зовсім не природа речі, і придумав, і поставив, і відповів на них). Тоді, якщо я вірю в „міф усереднення”, дуже швидко дійду до того, що треба „взяти” іншу ознаку (наприклад, ступінь забарвлення), а потім, переконавшись в безрезультатності і тут, - ще іншу (наприклад, ступінь розчленованості листової пластинки), а потім – ще... Проблема явно не хоче вирішуватись, а дослідник, уявимо це, має дуже сильну мотивацію її вирішення і тому ж сильну віру в „міф усереднення”. Тоді може статися „відкриття” – треба отримати „сполучання усереднення”, просто кажучи – середні за різними параметрами листочки порівняти і знайти ще одне(!) усереднення і ото вже

точно буде „чиста форма”. Вона-то й відповідь на всі питання щодо своєї сутності. Так виникає проблема кореляційного і факторного аналізу. Процедура складна, цікава, іноді, захоплююча, але вона так і не може сприяти відповіді на центральне питання. Натомість виявляє безліч нових властивостей речі і їх сполучень, відкриваючи можливість подальшого пошуку в цьому напрямі: можна об'єднати виокремлені групи по, знову-таки, безлічі штучно придуманих напрямів і отримати фактори, кластери, плеяди, багато іншого цікавого і все більш трудомісткого. Але про природу листочка ми так нічого й не дізнаємось. Можна на якомусь етапі повернути листочки на дерево в тих групах- сполученнях, що у нас вийшли, і крона стане дуже своєрідною, хоча й зовсім не-природною, і сказати щось приблизно таке: „От тепер вони розміщені правильно, за законами аналізу”. І це буде все, що ми зробили, але потім прийде людина, яка знову знайде іншу ознаку і... переробить крону. Зазначимо, що, по суті, мало що зміниться, якщо, вірячи в „міф усереднення” ми почнемо різати листки і там всередині шукати ознаки, які можна і треба усереднити. Все лише набагато ускладниться і стане довшим в часі...

Нехай нас вибачать за популяризацію давно відомих речей, але, на наш погляд, це виявляється необхідним. Приклад, безумовно, надуманий: в біології люди так природу життя істоти вивчати не стали (хоча, могли б, і тоді ми й зараз нічого б не знали ні про гени, ні про ферменти, ні про ДНК). А от психологію вивчають, в тому числі, і так, і дуже часто – тільки так. Віра в „міф усереднення” свавільність у виборі „важливих” ознак (а їх, „на щастя” – безліч, всім вистачить) означає просто шалену боротьбу з природною психікою, яка за своєю сутністю є унікально-цілісною і, можна сказати, існує як контраверза взагалі: і усередненню, і штучному розчленуванню на „елементи”. Психіка, зрозуміло, так же шалено опирається таким спробам проникнення в неї, але це не той „природний опір” об'єкта дослідження, про який відомо ще з філософії Б.Спінози. Це опір спробам перевести існування об'єкта в ситуацію для нього абсолютно алогічну і неймовірну (якби ми хотіли так вивчати сутність і функціонування живої істоти, можна було б помістити її у космічний простір без всяких захисних пристроїв, вона тут же розпалася б на молекули і атоми, а ми б ганялися за ними по Всесвіту з вірою, що ми колись їх спіймаємо і реконструюємо цілісний організм). В принципі, цей вид редукції є гарно відомим, але існують речі, які загострюють проблему. Одна з них стосується соціальних явищ: так звана психодіагностика за „принципом усереднення” не тільки замінює активно власне науковий пошук, а й перетворюється на справжню індустрію, відтягуючи на себе людей і чималенькі кошти. Маючи при цьому безумовне, але виключно прикладне значення, вона претендує на всезагальність і саме це є найбільш небезпечним (адже не секрет, що величезна кількість людей, в тому числі, на жаль, і фахівців, вважають, що цей підхід і психодіагностика як його втілення, це й є, власне психологія). Інша сторона – суто психологічна. Не слід забувати, що руйнація цілісності в медицині і в психотерапії кваліфікується як травма. Зведення людини як об'єкта дослідження до окремих, свавільно виділених частин (точніше б було – шматків) не може залишатися без наслідків: цілісність внутрішнього світу травмується, в тому числі і у того, хто проводить дослідження, адже і для нього, як людини, ситуація є нестерпною (взагалі, якщо називати речі своїми іменами, можна говорити й про шизоїдність як патологію).

Четвертий фактор, який зумовлює редукційні процеси в психології, на наш погляд, стосується того, що можна назвати „страхом субстанціональності”. Це складна і дивовижна історія, якою треба б було зайнятися спеціально: коротко сутність полягає в тому, що боротьба науки з теологічними напластуваннями, з одного боку, та найвими уявленнями про „гомункулус”, „монади”, „органон” тощо, - з іншого, не лише закінчилася повною перемогою, але й „принесла” як додатковий слід певне правило, згідно якого навіть термін „душа”, „внутрішній світ”, „переживання” і подібні, з суто наукової, строгої точки зору можна вживати виключно в значенні метафор, інакше одразу робляться висновки про недопустимий в науці тон, некомпетентність, неперіфорованість даних і так далі. Отже, цілісність психіки представляється міфом: просто уявляти її як ціле, до того ж насправді існуюче ціле, виявляється нам з якихось причин зручним. Слід зазначити, що абсолютно ясно, з яких саме причин нам так здається – адже так воно є й насправді, і кожна людина дуже гарно знає, що починається, коли ця цілісність порушується. Але це абсолютно достовірне знання виявляється ненауковим, а спроби все ж ввести в науку проблеми, пов'язані з вивченням цілісних явищ, зустрічають опір і доволі жорсткий.

П'ятий фактор пов'язаний з глобальним принципом опосередкованості і, водночас, недовірою науки до безпосереднього. Поняття опосередкування дійсно є одним з центральних у психології. Воно відрізняється фундаментальністю, глибиною та багатогранністю, і ми будемо багато працювати з ним. Тут відзначимо лише те, що стосується аспекту дослідження в тій площині, що розглядається. Йдеться, знову-таки, про очевидну річ – психічне не може бути „ухопленим” в безпосередньому сприйманні, просто тому, що воно не матеріальне, і отже у людини немає відповідних аналізаторів. Так виникає положення у вітчизняній психології відоме як „принцип єдності свідомості і діяльності”. Власне дослідницький аспект, що витікає з цього принципу, полягає в тому, що свідомість може вивчатися виключно через аналіз діяльності, тобто – опосередкування. Якщо це тлумачити ширше, розповсюджуючи на інші відгалуження психології, отримаємо той самий постулат, тільки з використанням термінів „психіка” (замість свідомості) і „поведінка” (замість діяльності): психіка науково може досліджуватись тільки через поведінку. Отже, вона, власне, не вивчається, а описується за допомогою інтерпретації. Слід зауважити, що таке положення взагалі-то існує не лише в психології. Насправді, в дуже великій кількості наук ми зустрічаємо опосередкованість організації пізнання: люди не мають можливості безпосередньо спостерігати внутрішні процеси, дуже віддалені космічні об'єкти, історичні події епох, що

давно минули. Відповідно, прилад або історичний документ є тим засобом, що опосередковує пізнання, дозволяючи досліднику уявити, побудувати (а то й – вперше побудувати) реальність, що вивчається. Причому, сам цей засіб виступає серйозним фактором до-визначення і зміни тієї реальності, з приводу вивчення якої його створено. Чому в названих науках опосередкованість не розглядається, на відміну від психології, як гостра проблема? Нам здається, відповідь у тому, що тут зберігається довіра до безпосереднього досвіду, тобто тих фактів і явищ, що їх можна побачити й почути без будь-яких приладів. А з іншого боку, серйозно враховуються думки, уявлення, інтуїції і почуття дослідника (зокрема, про значення почуття краси і гармонії неодноразово згадували і Н.Бор, і А.Ейнштейн і багато інших вчених). В психології на все це накладено заборону, стосовно використання його у наукових дослідженнях. Пояснюється вона тим, що довіряючи безпосередньому, дослідник непомітно підмінить задачу об'єктивного вивчення явища на опис власних переживань з приводу цього явища, тобто, фактично, буде давати звіт про самоспостереження. Але ж це дійсно так! Наведемо з цього приводу цікаві думки Г.І.Челпанова, який серйозно вважав самоспостереження основним методом психології. Ця його впевненість уже стільки раз критикувалась, що зовсім нема сенсу повторюватись, хоча, на наш погляд, критика не є такою вже заслуженою. Зокрема, Г.І.Челпанов зазначає, що пізнання людиною „світу зовнішнього, фізичного” і „світу внутрішнього, світу психічного” принципово відрізняється тим, що первинна інформація про фізичний світ надходить у результаті роботи органів чуття, тоді як відносно світу внутрішнього цього сказати не можна [6, с. 91]. „Сприйняття психічних явищ доступне лише тому індивіду, який переживає їх” [6, с. 92]. За Челпановим, знання тут отримується завдяки умовиводу, який людина робить на підставі безпосередніх переживань [6, с. 93]. Коли ж ми вивчаємо „світ психічний” іншої людини, знову-таки, безпосередньо ми сприймаємо зовсім не психічні явища, а ті чи інші акти поведінки. І далі робляться умовиводи про психічне явище. Але що дозволяє зробити такі умовиводи? Г.І.Челпанов відповідає таким чином, говорячи про страждання: „Такі умовиводи я можу робити тому, що я знаю, що коли Я страждаю, то я створюю ті ж самі переривчасті звуки, з очей моїх теж тече прозора рідина і т.д., і т.п. і тому, коли я сприймаю ці явища у іншої людини, я роблю висновок, що вона страждає точно так, як і я. Отже, необхідно мені самому пережити хоч раз те, що переживає інша людина для того, щоб робити судження про її душевні стани” [6, с. 93]. Обґрунтовуючи цю тезу, Г.І.Челпанов, фактично вибудовує принцип психологічного дослідження: неможливо безпосередньо спостерігати психічні явища іншої людини, щодо них можна лише робити умовиводи (тобто, опосередкованість тут в наявності). Але ці умовиводи ми можемо робити виключно на підставі власних безпосередніх переживань, тобто – самоспостереження, яке Челпановим так і розуміється – без будь-яких етапів сенсорно-перцептивної діяльності накопичення людиною досвіду власних безпосередніх переживань. „Кожне психічне явище, яке ми бажаємо вивчати у інших істот, ми переводимо на мову своїх власних душевних переживань і тільки в таких випадках виявляється можливим зрозуміти психічні стани інших” [6, с. 95]. Так і виходить цілком слушно, що самоспостереження (в цьому, і лише в цьому його розумінні) є центральним методом психологічного дослідження. Таким чином, Г.І.Челпанов зовсім не відкидає принцип опосередкування в психологічному дослідженні, і, з іншого боку, його розуміння методу самоспостереження зовсім не корелює з розумінням, яке є в підручниках. Важливо те, що в схемі, що витікає з побудов Г.І.Челпанова, є дві ланки безпосереднього, без уваги і довіри до яких психологічне пізнання не відбудеться: дослідник безпосередньо сприймає поведінкові вияви, це – по-перше, і, по-друге, він актуалізує досвід власних безпосередніх переживань... Взагалі, короткий аналіз ідеї Г.І.Челпанова наведено з причини того, що сучасна недовіра до безпосереднього, на наш погляд, викликана виключно неадекватним, невдалим розумінням ситуації психологічного дослідження. (Адже помітно, що, скажімо, самоспостереження Челпанов розуміє зовсім не так, як його розуміють і, відповідно, критикують в класичній і сучасній літературі. Тут, як видно, йдеться про інше: про увагу до збереження досвіду власних безпосередніх переживань, здатність їх актуалізувати і адекватно включати в дослідницькі ситуації).

На цю, здавалося б цілком обґрунтовану тезу Г.І.Челпанова є могутня антитеза Л.С.Виготського: „Насправді, – пише він в роботі „Свідомість як проблема психології поведінки”, – було б правильніше сказати як раз навпаки. Ми усвідомлюємо себе, тому що ми усвідомлюємо інших, і тим самим способом, яким ми усвідомлюємо інших, тому що ми самі у відношенні себе є тим самим, що інші у відношенні до нас” [6, с. 96]. Отже, я усвідомлюю себе лише настільки, наскільки я є для себе іншим. Здається, перед нами дві протилежні, антиномічні думки, і при цьому обидві, як не дивно, мають кожна свою цілком переконливу аргументацію. Г.І.Челпанов доводить, що чужу психіку я можу вивчати, лише коли для інтерпретації чужої поведінки актуалізую відповідні свої безпосередні переживання, і приміряючи, приписуючи, „накидаючи як сіточку” їх на чуже життя. І отже – метод самоспостереження дійсно виступає не просто головним, а реально єдиним (якщо говорити про психіку, а не про поведінку). І ми відчуваємо, і знаємо, що це – правда, що так, в дійсності, і відбувається в житті. Л.С.Виготський же запевняє, що все навпаки: ми спочатку пізнаємо, розуміємо, усвідомлюємо психічне (внутрішній світ) іншого, і лише після цього і завдяки цьому можемо пізнати і усвідомити власну психіку. І ця думка теж видається цілком вірною, хоча і в дещо іншій площині: якщо з Челпановим ми згодні, оскільки його твердження прямо і ясно відповідає нашому реальному суб'єктивному досвіду, то Виготський говорить про те, що без інших людей ніхто з нас не став би ніколи свідомою і рефлексивною істотою (людиною), в чому теж сумніватися якось навіть незручно. Так виходить „зачароване коло”: для того, щоб пізнати й усвідомити себе, треба стати іншим для себе, а для цього пізнавати й усвідомлювати інших (Л.С.Виготський), але останнє, наполягає Челпанов, можливе лише за умови актуалізації, на підставі поведінки (НЕ психіки), яку спостерігаємо у іншого, власного суб'єктивного досвіду переживань і

його „приміряння” до іншого. Кожна з позицій виявилась однаково сильною і, водночас, неспроможною подолати іншу. Гостре протистояння мало доволі неприємні наслідки, як життєві (сумно, коли дві такі серйозні постаті, якими були Г.І.Челпанов і Л.С.Виготський, розходяться через принципові незгоди і вже не можуть у співробітництві збагачувати одне одного), так і історико-методологічні – питання можливості так званого „об’єктивного” пізнання психіки залишилось нерозв’язаним, хоча були спроби, і навіть дуже авторитетні і серйозні [3]. Ми і зараз його „обходимо” і ніби не помічаємо, але невирішеність тут відгукується серйозним дискомфортом у психологів.

Однак до вказаної антиномічності можна повернутися з дещо інших позицій. Якщо уявити, що відбувається не боротьба двох протилежних ідей, а їх діалог... Головне, що треба це допустити в діалозі – незлиття зі своєю ідеєю: „моя ідея і я не одне й те саме”, - ця проста побудова практично ніколи не вдається, на жаль... Саме тому, обговорення думок, ідей (особливо - створених, вистражданих) занадто часто перетворюється на боротьбу особистостей, вмотивовану вже з зовсім іншого боку – самоствердженням, амбіційністю, авторитетом тощо... Якщо ж утриматись від цього і утримати об’єкт, з приводу якого виникла ідея і виходити з того, що він, а не ти, і є тут – головна діюча особа, все може виявитись зовсім по-іншому: цікавіше, змістовніше, різнобарвніше. Авторам цитованих ідей не вдалося перейти в таку площину обговорення, але, схоже, Л.С.Виготський довго залишався у внутрішньому діалозі з Челпановим (дозволяв у своєму внутрішньому світі бути його думці, визнавав її змістовність і важливість). У всякому разі, через вісім років він запропонував дуже цікаве, на наш погляд, вирішення цієї дилеми, хоча й зовсім не в контексті механізму інтеріоризації і взагалі поза культурно-історичним поглядом, як би це не було здивовано сприйнято.

В цілому, аналіз (і далеко не лише наш) дійсно засвідчує наявність в психології серйозних редуційних тенденцій. Але насправді ситуація не видається ні безнадійною, ні кризовою. Навпаки, бурхливий розвиток дуже різних напрямків дослідження психіки створює унікальні можливості відкриття і розуміння нових наукових фактів, встановлення закономірностей і законів. Проблема існує, на наш погляд, як проблема дослідника, а саме – його компетентності, свободи і відповідальності. Самі ж по собі редуційні тенденції не повинні долатися, а повинні рефлектуватися і враховуватись. Причому іноді, при вирішенні певних дослідницьких завдань, вони, власне, не є негативними. Отже, перше, що можна зазначити – необхідно розуміти, що психіку (психологію) можна вивчати з різними цілями – прикладними, конкретно-емпіричними, аналітичними (коли досліджується, власне, не психічні явища, а тексти про них) і т.ін. В межах кожної мети, вся схема дослідження може бути різною, і, скажімо, „усереднення” дійсно може бути слушним в контексті певної системи дослідницьких завдань. При цьому, однак, ця система окреслює і обмежує простір інтерпретацій і умовиводів, отже, методологічно неграмотним буде, наприклад, спроба абстрагування при виконанні конкретно-прикладних завдань.

З іншого боку, підхід до вирішення будь-якої дослідницької задачі здійснюється з певних чітких методологічних позицій. Це те, що описано вище як основна, найбільш узагальнена і беззаперечна концептуальна структура. Так, в нашій роботі, присвяченій дослідженню психологічних механізмів структурування внутрішнього світу особистості, теж слід визначитися з цими вихідними категоріями і методологіями. Зокрема, ми виходимо з того беззаперечного розуміння, що психіка людини (душа) є цілісною і реальною, існуючою за своїми власними закономірностями і зі своїм змістом. Термін „світ” вживається для підсилення того, що ця реальність є структурованою і упорядкованою, хоча й незавершеною, але такою, що має могутні тенденції до завершеності. В процесі розвитку людини її внутрішній світ змінюється, структурується, в ньому є сталі і короткочасові процеси і динамізми. Психологічний механізм розглядається як процес структурно-динамічних змін, що забезпечують перехід від однієї якості до іншої. І останнє методологічне положення загального характеру полягає в тому, що внутрішній світ є відкритим і знаходиться у постійних зовнішньо- та внутрішньонапружених взаємодіях, які мають природу діалогу. Власне, це є основне концептуально-методологічна позиція, канва, яка задає напрям і уточнює характер дослідження. Далі необхідним є аналіз існуючих в психології теорій, парадигм і емпіричних даних, для того, щоб чіткіше зрозуміти предмет дослідження з різних аспектів і уточнили власну позицію. На цьому етапі принципово бути вільним, зберегти неупередженість і діалогізм в „розмові” з іншими авторами і утримати предмет дослідження. Саме результативне проходження цього етапу дозволяє сформулювати кінцеві гіпотези, які можуть перевірятися емпірично. Безумовно, методи, які використовуються, можуть бути різними, але вони не повинні суперечити вихідним методологіям і кінцевим гіпотезам.

Список використаних джерел:

1. Выготский Л.С. Исторический смысл психологического кризиса // Собр.соч.: В 6-ти т. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 1. - С. 291-436.
2. Додонов Б.И. Гармоническое развитие и типологическое своеобразие личности // Психология формирования и развития личности / Под ред. Л.И. Анциферовой. – М.: Наука, 1981. – С. 284-305.
3. Зинченко В.П. Сознание и творческий акт. – М.: Языки славянских культур, 2010. – 592 с.
4. Обухова Л.Ф. Детская (возрастная) психология. – М.: Российское педагогическое агентство, 1996. – 374 с.
5. Платонов К.К. Мои личные встречи на великой дороге жизни. Воспоминания старого психолога. – М.: Ин-т психологии РАН, 2005.- 309 с.

6. Челпанов Г. Мозг и душа. – С.-Петербург, 1903. – 566 с.

Резюме. В статье рассматриваются факторы редуционных процессов в современной психологической науке и пути преодоления редукиции. В качестве первого фактора редукиции в психологии называется притяжение к авторитету и, в целом, стремление к парадигмальности. Второй фактор связан с тем, что существует неисчерпаемое стремление выйти за пределы психического явления как научного факта через акцентирование проблем прошлого (собственно, происхождение, возникновение) данного явления, или же – проблем будущего его существования. Третий фактор обуславливается тем, что приобретает все большее распространение тенденция к схематизации и усреднению научно-психологических фактов. Четвертый фактор касается того, что можно назвать „страхом субстанциональности”. Пятый фактор связан с глобальным принципом опосредованности и, в то же время, недоверием науки к непосредственному. Осуществляется методологический анализ состояния психологии на нынешнем этапе, изучаются способы адекватного исследования психического. Анализируются предпосылки синтеза у психологии и изучения психики как целостного единства. Делается вывод о том, что бурное развитие очень разных направлений исследования психики создает уникальные возможности открытия и понимания новых научных фактов, установления закономерностей и законов. Проблема существует как проблема исследователя, а именно – его компетентности, свободы и ответственности.

Ключевые слова: психология, методология, факторы, редуционные процессы, психическое.

Summary. In the article the factors of reductional processes in modern psychological science and ways of overcoming reduction are examined. As the first reductional factor in psychology the attraction to authority and, on the whole, aspiration of paradigmality is named. The second factor is related to that inexhaustible aspiration to transcend the psychical phenomenon as scientific fact through accenting on problems of its past (actually, origin), or problems of its future existence. The third factor is the tendency to schematizing and averaging of scientifically-psychological facts. The fourth factor touches what is possible to name as a „fear of substantiality”. The fifth factor is related to global principle of mediation and, at the same time, scientific mistrust to the unmediated. The methodological analysis of the state of psychology on the present stage is carried out, the methods of adequate research of psychical are studied. Pre-conditions of synthesis in psychology and study of psyche as integral unity are analyzed. Conclusion is drawn that the rapid development of very different psychological research directions creates unique possibilities to opening and understanding of new scientific facts, establishment of laws and regularities. The problem exists as a problem of researcher, namely his competence, freedom and responsibility.

Keywords: psychology, methodology, factors, reductional processes, psychical.

УДК 159.922.8.

В.С. ПЕТРЕНКО

ПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЯ ТРИВОЖНОСТІ У СТАРШОКЛАСНИКІВ РІЗНИХ ТИПІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Резюме. В статті висвітлюються проблеми психологічної корекції високого рівня тривожності в ранньому юнацькому віці, зокрема, у старшокласників загальноосвітніх навчальних закладів різних типів. Описуються основні особливості прояву тривожності у старшокласників, зокрема, сфери прояву даної риси (сфера власного “Я”, міжособистісні стосунки, соціальні та магійні страхи). Розкриваються базові категорії (відкрита та прихована тривожність) та форми тривожності (гостра, некерована, керована та компенсована, культивована тривожність, “надмірний спокій”, уникання ситуації). Розглядаються форми та засоби психологічної корекції тривожності, зокрема, соціально-психологічний тренінг.

Ключові слова: тривожність, форми тривожності, особливості прояву тривожності у ранньому юнацькому віці, психологічна корекція тривожності.

Постановка проблеми. Тривожність як стійке особистісне утворення відіграє значну роль в порушенні соціалізації. Так, саме високий рівень тривожності є одним з чинників виникнення неврозів та порушень поведінки, таких як делінквентна та адиктивна поведінка. Питання психологічної корекції високого рівня тривожності набуває особливого значення в ранньому юнацькому віці, оскільки за відсутності своєчасної допомоги та підтримки в даному віковому періоді, високий рівень тривожності, сформований на ранніх етапах розвитку, може закріпитися та посилитися. Таким чином, існує суттєвий ризик перетворення тривожного юнака на дорослого, високий рівень тривожності якого обмежує його особистісний та професійний розвиток та стоїть на заваді повноцінному, творчому життю.

Мета: аналіз проблеми психологічної корекції високого рівня тривожності в ранньому юнацькому віці, зокрема, у старшокласників загальноосвітніх навчальних закладів різних типів.

Вклад основного матеріалу. Час навчання у старших класах школи (10 – 11 клас) співпадає з періодом ранньої юності. У вітчизняній психології ранній юнацький вік визначається в межах 15 – 18 років і розглядається як самостійний період розвитку людини, формування її особистості та індивідуальності [3, с.67–68]. Лонгітудні дослідження тривожності, проведені А.М. Прихожан, вказують на ряд характерних